

Руслана Шеретюк,

*кандидат історичних наук, завідувач кафедри
мистецтвознавства і культурології
Рівненського інституту слов'янознавства
Київського славистичного університету*

ВИЯВИ ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШШІ (ДО СКАСУВАННЯ УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ 1875 Р.)

У статті аналізуються вияви етноконфесійної політики Російської імперії на теренах Холмщини і Підляшшя напередодні ліквідації Уніатської церкви в 1875 р. Зокрема, розглядаються основні методи і засоби царського уряду по підготовці до «возз'єднання» значної частини автохтонного населення з Російською православною церквою.

Ключові слова: Російська православна церква, етноконфесійна політика, русифікація, Уніатська церква, православне храмовбудівництво, православне опікунство, церковнопарафіальна школа.

Актуальність дослідження. Політика денационалізації та русифікації, яку царський уряд активно впроваджував на теренах Правобережної України з часу її приєднання до складу Російської імперії, була чітко окреслена Миколою І: «Один закон, одна мова, одна віра» [8, с.260]. Після офіційного «возз'єднання» уніатського населення цього регіону з Російською православною церквою в 1839 р., пильна увага урядових кіл імперії була звернена на території Холмщини та Підляшшя, які довгий час знаходилися поза межами їх впливу і лише за рішенням Віденського конгресу потрапили під владу Росії¹. З метою посилення русифікації цього регіону Царство Польське було перетворено на Привіслянський край. У ньому, за церковною статистикою, станом на 1872 р. було 267 уніатських парафій; із загальної кількості – 507.157 осіб більше половини – 266.573 особи – «перебували в латинстві», тобто були римо-католиками, 2.181 чол. – православними [2, с.60], а, отже, за приблизними підрахунками, решта – 240 тисяч осіб – уніатами. Останні стали об'єктом наступної широкомасштабної акції російського царату, спрямованої на денационалізацію, русифікацію та остаточне, згідно імперської ідеологічної програми, злиття цього автохтонного населення з Російською імперією.

Постановка проблеми. Серед сучасних вітчизняних історико-релігійствознавчих праць, дотичних до даного дослідження, виокремимо монографію Н.Стоколос [11], наукові студії О.Білобровець [1], Ю.Земського [3], В.Надольської [8], у яких подається аналіз причин та дискурсу стратегії Російської імперії на західних теренах, зокрема основних напрямів та засобів її етноконфесійної політики. Тема даного дослідження не була головним предметом вказаних наукових робіт, а також низки менш масштабних студій з історії цього краю ХІХ ст., унаслідок чого вона вивчена недостатньо, а, отже, – потребує більш детального розгляду та висвітлення.

Мета і завдання дослідження. Метою наукової розвідки є дослідити вияви етноконфесійної політики Російської імперії на теренах Холмщини і Підляшшя напередодні ліквідації Уніатської церкви. Завдання дослідження полягають у аналізі основних методів і засобів царського уряду по підготовці до «возз'єднання» значної частини автохтонного населення з Російською православною церквою.

Населення Холмщини і Підляшшя на початку XIX ст. у переважній більшості зберігало своє українське етнічне обличчя, однак українським на той час залишалося лише село; вищі ж прошарки суспільства і мешканці міст були сполонізовані [11, с.72-73].

Останнім уніатським єпископом у Холмській єпархії був Михайло Куземський (1809-1879 рр.). Переслідуваний російською владою за те, що «не хотів стати другим Семашком», тобто погодитися на проведення такого «возз'єднання», яке в тісній співпраці з державною владою і Російською православною церквою здійснив Й.Семашко, М.Куземський у 1871 р. «за станом здоров'я» змушений був залишити єпархію [11, с.73].

Значні трансформації у ставленні російського царату до Уніатської церкви відбулися після польського повстання 1863-1864 рр., що підтримувало не лише римо-католицьке, але й частина уніатського духовенства. Російське самодержавство, яке жорстоко придушило повстання, посилювало утиски проти польського населення [1; 8] та Римо-католицької церкви, усіляко активізувало русифікацію регіону. Остання мала «відпольшити» цей край, а також підготувати його населення до переходу в православ'я [11, с.73].

Після «утихомирення польського заколоту» розпочалася друга в XIX ст. хвиля «возз'єднання» римо- і греко-католиків з Російською православною церквою. Щорічно Синод ретельно фіксував нові дані про їх «приєднання». Зокрема, у звіті обер-прокурора Синоду за 1871 р. зазначалося, що «з римо-католицького віросповідання вступили до православної Церкви 9.615 осіб обох статей». Найбільш значними приєднання римо-католиків були в єпархіях: Литовській (654 чол.), Мінській (318 чол.), Подільській (180 чол.), Волинській (273 чол.), Київській (157 чол.), Полоцькій (103 чол.) і Варшавській (276 чол.) [6, с.383].

Зі збільшенням православної пастви, за виразом єпархіального джерела XIX ст., «придбаннями з латинства», примножувалася, зокрема, і потреба у православних храмах у привіслянських губерніях Російської імперії. У 1870 р. на цих теренах було побудовано 5 церков у містах: Петрокові, Кельцах, Холмі Люблінської губернії, Раві Петроковської губернії, а також у Кібертах Сувальської губернії. З них, келецька і кібертська церкви були заново споруджені, равська і холмська – облаштовані в колишніх костельних спорудах, а петроковська – розміщувалася в колишній православній церкві «з упорядкуванням нового іконостасу і нової дзвіниці» [4, с.353-354]. Ще 4 православні церкви були збудовані 1871 р. у Варшавській єпархії: в містечку Олександрія Варшавської губернії, Влодаві Седлецької губернії, Домброві Петроковської губернії та місті Плоцьку [6, с.385].

Зазначимо, що православне храмобудівництво на привіслянських теренах, у порівнянні з іншими регіонами Російської імперії, зокрема Волинню, у цей час не

набуло форсованого характеру. По-перше, для цього не було офіційних підстав («возз'єднання» уніатів Холмщини і Підляшшя з Російською православною церквою відбулося лише в 1875 р.), а, по-друге, тут не було тієї кількості православних вірян, що потребувала цих культових споруд. Зрештою, як показав час, пізніше «возз'єднані» парафії переобладнували свої уніатські церкви на православний взірець, облаштовуючи їх іконостасами та церковним начинням синодального типу, водночас звільняючи їх від «латинських перекручень і домішків». Важливе інше: спорудження православних церков урядом Росії на цих теренах мало на меті «нагадати» населенню про «первенствующу» релігію імперії – православ'я і закласти підвалини для наступного її утвердження. Як наголошував обер-прокурор Синоду, ці споруди, «сприяючи утвердженню у вірі чад православної Церкви, в той же час для інославних населень слугують наочним свідченням внутрішньої величі православ'я» [7, с.240].

Особливо цього потребувало, на думку урядових кіл Росії, повітове місто Ченстохов Петроковської губернії, яке у духовно-культурному відношенні мало надзвичайно важливе значення: у місцевому римо-католицькому монастирі ченців-павликан знаходилася чудотворна ікона Божої Матері, на поклоніння до якої щороку сходилося до 100 тисяч вірян. У царських посадовців викликав стурбованість той факт, що у цьому місті не було постійно діючого православного храму, «в якому знаходили б задоволення своїм релігійним потребам як місцеві православні жителі, так і притікаючі на поклоніння чудотворній іконі інші чада православної Церкви» [7, с.242]. Саме тому в Ченстохові на головній вулиці міста впродовж двох років була збудована православна церква св. Кирила і Мефодія [10, с.116-117]. «Керівною думкою» очільників імперії щодо її спорудження та назви було те, «щоб храм в ім'я рівноапостольних просвітителів слов'янського народу, шанованих і римо-католиками, користувався в усіх прибулих у Ченстохов богомольців належною честю і нагадував їм про колишню колись у слов'янських племен єдність віри православної, проповідованої богомудрими вчителями її Кирилом і Мефодієм» [7, с.243].

Значну діяльність «в інтересах православ'я і російської народності» розгорнули на Холмщині та Підляшші також церковні опікунства. У 1870 р. вони існували в 12 церквах Варшавської єпархії. Як довідуємося зі звіту обер-прокурора Синоду, їх праця «звернена була переважно на захист і виховання, в дусі православної віри і російської народності, бідних дітей і сиріт, а також на допомогу вбогим, на убезпечення їх від іновірного впливу» [4, с. 362-363]. Зокрема, на цій ниві досить успішно діяли православні опікунства селецької і плоцької церков. Перше, не обмежуючись матеріальною допомогою нужденним, піклувалося також про облаштування і приведення в кращий стан благодійної установи, «в якій бідні діти могли б знаходити, крім матеріального забезпечення, задоволення своїх духовних потреб» [6, с.389]. Плоцьке православне опікунство надавало допомогу парафіяльній школі і притулку при ній; опікунство Ломженської парафіяльної церкви утримувало за свій кошт школу в м. Млава. Крім того, опікунством Варшавської Маріїнської церкви була відкрита парафіяльна школа, в якій учні перебували на повному його утриманні [6, с.389-390]. Зрештою, вагомими здобутками позначилася діяльність Варшавського російського благодійного товариства [4, с.363].

Особлива увага у контексті антиунійної політики царату була приділена освітній сфері, зокрема створенню розгалуженої мережі церковнопарафіяльних шкіл, які слугували «найвірнішим шляхом по досягненню завдань Православної Церкви на західних околицях вітчизни, на утвердження в істинній вірі православних населень і на убезпечення їх від небезпек і спокус латинства» [5, с. 443]. Їх роль полягала ще й у тому, що — «В них навчалися діти не одного лише православного, але й римо-католицького віросповідання. Звичайно, що православна церковна школа здійснює свій благодійну дію на серця юних іновірців, а через них розповсюджує просвітницький вплив і на те середовище, до якого вони належать» [5, с. 443]. Показово, що ці не позбавлені сенсу розрахунки стали пізніше офіційною позицією духовного та світського керівництва Російської імперії. Зокрема, у церковному часописі Волині кінця XIX ст. з цього приводу писалося: «Якщо ви проведете інородця лише через світську школу, він залишиться як і до того інородцем і навіть може використати свою освіту на розвиток своїх доморослих ідей. Якщо ж той же інородець отримає своє виховання у хорошій православній школі, він уже цілковито переродиться в росіянина» [9, с. 404]. Відтак, освітня сфера стала одним із виявів чіткої спрямованості урядової політики Російської імперії на уніфікацію та зросійщення поліетнічних теренів держави. Зрештою, саме вона була її головним вектором.

З тієї причини місцеве духовенство докладало значних зусиль для відкриття православних церковнопарафіяльних шкіл. Так, станом на 1870 р. у привіслянських губерніях було 25 освітніх закладів цього типу [5, с. 444]. У 1871 р. їх налічувалося вже 28; загальна кількість учнів у них складала 740 осіб [6, с. 390]. 1872 р. їх було вже 30, де навчалось 805 учнів [7, с. 247].

Крім того, «особливе значення для інтересів православ'я» мали також новозасновані його училища в Кібертах і Сувалках. Їх функціонування у поліетнічному середовищі було зорієнтоване на опрацювання їхніх учнів. У першому з них із 32 учнів 16 були римо-католиками; майже всі діти, які навчалися в Сувальському училищі, походили від «змішаних за віросповіданням шлюбів». За свідченням православного часопису, як показала практика, часто дитина, котра потрапляла до православної школи, не знала російської мови, не вміла «навіть хреститися по-православному», а виходила з неї, «вповні володіючи російською мовою і пройнявшись духом православ'я» [5, с. 443-444].

Варто зазначити, що діяльність губернських високопосадовців не обмежувалася заходами, спрямованими на уніфікацію та зросійщення Привіслянського краю. Ними був використаний й інший підхід для ослаблення позицій «латинства» в регіоні. На їх переконання, навіть у тих місцях, де воно «пустило глибокі корені, сліди російської народності далеко не зовсім стерлися. В цьому наочно міг би переконатися кожний, хто захотів би уважніше вдивитися в побут російського олатиненого населення» [2, с. 60]. Аргументами на користь твердження про «російські етнографічні прикмети» виступали особливості мови, топографічні назви, пісні, перекази, свята, марновірства, одяг і навіть «фізіономія» місцевих мешканців. З огляду на це Холмський адміністратор М. Попель надіслав усім благочинним циркулярне розпорядження від 13 травня 1871 р., в якому зазначалося: «Якщо де-небудь в підлеглому вам благочинії проживають сповідники

латинства, а говорять між собою російською мовою, то не підлягає ніякому сумніву, що вони в несприятливі для нас часи незаконно зведені латино-польською пропагандою в римо-католицьке віросповідання» [2, с.60]. А так як за папськими буллами і урядовими розпорядженнями будь-який незаконний перехід в латинство вважався недійсним і *de jure* неіснуючим, то Холмська консисторія зобов'язувала підвідомче їй уніатське духовенство «використовувати всі залежні від нього міри для повернення в колишнє уніатське віросповідання всіх без виключення російських прозелітів, як тих, хто перейшов до католицизму особисто, так і тих, хто народився уже в католицизмі від зведених предків» [2, с.61].

Відтак, ця «капітальна міра, спрямована на примноження в Привіслянському краї російських сил і на зміцнення тут російських інтересів» переслідувала цілком конкретну мету. Вона полягала у досить простому розрахунку очільників царського уряду і Синоду: з огляду на близьке «возз'єднання» уніатів Холмщини і Підляшшя з Російською православною церквою важливо було максимально залучити їх до цієї акції; іншими словами, чим більше було сьогодні уніатів, тим більше стане взавтра православних.

Напередодні офіційного «возз'єднання» населення Холмщини і Підляшшя з Російською православною церквою та остаточною ліквідацією Уніатської церкви на теренах Російської імперії в 1875 р., царський уряд проводив цілеспрямовану підготовчу роботу з його реалізації. Основними виявами етноконфесійної політики Російської імперії на цих теренах стали: спорудження православних храмів, створення православних опікунств, а також мережі православних церковно-парафіяльних шкіл, в яких дітям автохтонного поліетнічного та поліконфесійного населення прищеплювалася проросійська свідомість «в дусі православ'я і російської народності». Зрештою, узгодженою з ними була діяльність керівництва Хомської єпархії, спрямована на повернення «потенційних» уніатів з числа римо-католиків до Уніатської церкви з наступним в майбутньому їх приєднанням до Російської православної церкви.

1 За третім поділом Польщі (1775 р.), Холмщина і Південне Підляшшя увійшли до складу Австрії, а Північне Підляшшя опинилося в складі Прусії. За Тильзітською угодою (1807 р.), воно відійшло до Росії. Після захоплення Австрії Наполеоном (від 1809 р.) Холмщина і Південне Підляшшя перебували в складі Великого герцогства Варшавського, а за рішенням Віденського конгресу (1814–1815 рр.) потрапили під владу Російської імперії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білобровець О. Антипольські заходи царату в контексті політики русифікації на території Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ольга Білобровець // Мандрівець. – 2005. – №3. – С.31–34.
2. Деятельность Холмской консистории // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1872. – №2. – Ч. неофици. – С.60–63.
3. Земський Ю. Церква у стратегії Російської імперії у сфері освіти українського Правобережжя середини XIX століття / Юрій Земський // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2006 рік. – Книга I. – Львів: Логос, 2006. – С.269–277.

4. Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1870 год (Продолжение) // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1872. – №10. – Ч. неофици. – С.353–363.
5. Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1870 год (Продолжение) // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1872. – №12. – Ч. неофици. – С.443–451.
6. Из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1871 год // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1873. – №11. – Ч. неофици. – С.383–392.
7. Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по духовному ведомству за 1872 год (Продолжение) // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1874. – №7. – Ч. неофици. – С.229–251.
8. Надольська В. Вплив політики русифікації на життєдіяльність етнічних меншин Волинської губернії (кінець XIX – початок XX століття) / Валентина Надольська // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2006. – Випуск 10. – С.260–264.
9. Отношение к церковно-приходским школам некоторых органов печати и административных лиц // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1886. – №13. – Ч. неофици. – С.402–405.
10. Постройка православной церкви в Ченстохове // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1872. – №3. – Ч. неофици. – С.116–117.
11. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.: Монографія / Надія Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста – М», 2003. – 480 с.

SUMMARY

Ruslana Sheretyuk

THE MANIFESTATION OF ETHNORELIGION POLISY OF RUSSIAN IMPIRE ON THE TERRITORY OF HOLM AND PIDLIASHIA (BEFORE THE ABOLITION OF THE UNIAT CHURCH IN 1875)

The article analyzes the manifestation of ethnoreligions policy of Russian Impire on the territory of Holm and Pidliashia the day before the elimination of the Uniat Church in 1875. Especially the article examines the basic methods and means of tsar's government preparation to the «reunion» of the considerable part of native inhabitants with the Russian Orthodox Church.

Key words: Russian Orthodox Church, ethnoconfessional policy, russification, Uniat Church, Orthodox temples erection, Orthodox guardianship, parish school.